

adrian mihai bumb

Metafora

între **limită** și **deschidere**

(cuvânt înainte)

„Limba nu e proprie în nici un punct al parcursului ei: ea e, de la un capăt la altul și în toate determinările sale, de esență metaforică.” (Bernard PAUTRAT, *Imperiul metaforei*)

„La început a fost deschiderea”

(C. Noica)

Titlul acestor rânduri, *Metafora între limită și deschidere*, poate institui, într-o primă ipostaziere a înfățișării sale, onorariul unei controversă. Cu atât mai mult cu cât înfățișând limba ca fiind în toate determinările sale de esență metaforică (și aici ne gândim la Gadamer și „metaforica inițială”, la Nietzsche și „dansul omului deasupra tuturor lucrurilor” etc.), termenul de „limită” implicat în discurs ajunge să trimită înspre L. Wittgenstein, cel care căutase să definească limitele absolute ale limbajului – așa cum I. Kant, bunăoară, își propusese să definească limitele absolute ale gândirii.

Această trimitere a gândului în avatarul său bibliografic nu ne va părea nicidecum desuetă, dat fiind faptul că, la Wittgenstein, conștiința limitei este implicată de „tăcere”. (L. Blaga leagă în mod magistral actul „tăcerii” de „limbă” – asupra deplinătății căreia vom interveni cu câteva aserțiuni puțin mai încolo: „Limba nu e vorba ce o faci./ Singura limbă, limba ta deplină./ stăpână peste taine și lumină./ e-aceea-n care știi să taci” - „Catren”, din „Corăbii cu cenușă”, scris între 1959-1960).

Între „tăcere” și „a nu spune nimic” (termen valorizat de Maurice Blanchot în „Logos și Thanatos”) se inserează, cumulativ-gnoseologic, singura speranță de a spune totul despre lucruri. Și *limba*, astfel, această *ontologie a imanenței*, cum am numit-o noi, atinge fața „deschiderii” înspre lucruri și cuvinte. Există lucruri și fapte al căror sens își află în cuvinte singura lor posibilitate de înțelegere. Asupra acestei posibilități de a fi a realității ne vom opri, de asemenea, în paragraful „Expresia unui minimum de realitate”.

La Martin Heidegger, *deschiderea* pe care limbajul o oferă constituirii de sine a Dasein-ului este esențialmente „una a insecurității și a riscului. În căutarea Ființei, remarcă, omul se vede pândit, în egală măsură, de autenticitate și inautenticitate, amândouă având moduri specific concrete de expresie în sfera vorbirii”(Șt. Augustin Doinaș). Totodată, limba, după Heidegger,

constituie o dimensiune a ființării și modalitatea revelării ființei: „limba este mult mai în stare decât noi de gândire și deschidere (sublinierea ne aparține)”. Introducem aici aceste considerații desprinse din opera lui Heidegger deoarece, după cum se cunoaște, la filosoful amintit, limita nu este o limitare, ci deschidere către ființă: condiție prealabilă a participării la „a fi”. Așa cum observă Gabriel Liiceanu - în „Anexele” cărții „Despre limită” (Heidegger, opera de artă și limita) -, „a fi înseamnă a fi limitat, a dobândi o limită, a ieși din vagul neființei” (p. 189). În acest sens folosim, în contextul de față, cei doi termeni: metafora reține în imaginar clandestinitatea conceptului: „limita” conferă precizie gândului nostru despre ceva (ceva între anumite limite este ceva precis, ceva configurat sau configurabil); „deschiderea” integrează demersului cognitiv spațiile vagi, confuze, spațiile în care ceva devine *alt-ceva* (cumulativ), păstrând, în același timp, resursele proprii sale întruchipări, conștiința clandestinității și avatarul de sens al contextului. Altfel spus, metafora „nu trăiește în cerc dar nici nu moare în afara lui”. Limitele ei, în măsura în care țin de entelécheia sensibilității euristice a umanului, sunt propriile-i deschideri. Fenomenul de cumulare de sens (potrivit căruia un cuvânt trebuie să poată dobândi un sens nou, fără să-și piardă sensul anterior) e situat în cadrul polisemiei – caracterizată de P. Ricoeur ca „fapt descriptiv prin excelență” (ea atestă, și astfel, caracterul deschis al texturii cuvântului). Această „situație” a metaforei între limită și deschidere, care, departe de a stipula un „loc” al metaforei (sau metaforicului) - cum o face bunăoară Heidegger, afirmând metaforicul în lăuntru metafizicii¹ sau Paul Ricoeur, în lăuntru copulei înființării (a fi) -, trimite totodată, speculativ, înspre „modelul ontologic” al lui Constantin Noica, unde întâlnim „limitația care nu limitează” și „închiderea care se deschide” („La început a fost deschiderea”, „Devenirea întru ființă”, p. 191)². La Noica, ființa este, în primul moment, deschidere, iar ceea ce se deschide mai departe nu este sau nu mai este. Lucrurile spun despre ființă că deschiderea către ființă este întâiul indiciu al ființei. Astfel, ființa e numită drept principiul lăuntric al oricărui lucru, care-l face să se deschidă și să rămână, chiar împlinit și pus în rost după felul lui, „în mai departe deschidere.” („Ființa se ivește ca deschidere”, C. Noica, *op. cit.*, p. 192).

Apropiererea dintre limită și „limitația care nu limitează”, dintre deschidere și „închiderea care se deschide”, după cum se observă, este mai mult formală. Căci, așa cum sugerează M. Grădinaru, „deschiderea (și corelativul ei) sunt noțiuni cardinale în filosofie, care își schimbă înțelesul după orizontul ale cărui puncte cardinale sunt”. („Noica. Modelul ontologic”, Ed. Septentrion, Iași, 1994, p. 47).

Distingem între o structură formală a metaforei și o structură semantică a acestei figurii. Printre studiile care dau cantitate filologică (și, prin urmare, fiind vorba de cantitate, o măsură) acestor structuri, amintim „Metafora poetică” a lui Eugen Dorcescu (Ed. Cartea Românească, București, 1975), „Metafora în limba română”, scrisă de Elena Slave (Ed. Științifică, București, 1991),

¹ Argumentând nevoia de metafizică (a spiritului), Ion Petrovici, în „Introducere în metafizică”, afirmă că „omul este animalul metafizic”. La rândul lui, L. Blaga îndiguie idealic expresia omului ca „animal metaforizant”. Oarecum silogistic, metaforicul și metafizica sunt deja puse împreună ca predicții definiitorii sau caracteristici fundamentale, ce țin de însăși esența ființei umane. Pe de alta parte, „metaforicul este foarte vădit în creația metafizică. Creația metafizică ține în chip conștient spre revelarea misterului cosmic. Priviți orice mare concepție metafizică și veți găsi în ea un puternic nucleu metaforic” („Geneza metaforei...”, *cit.*, p. 86).

² Așa cum, biblic, „la început a fost Cuvântul”, cum pentru Goethe „la început a fost acțiunea (fapta)” („Faust”), pentru Martin Buber, „relația” („Eu și Tu”), pentru Hans von Bulow, „ritmul”, M. Eminescu, „gastrula, adică consumatorul” („Fragmentarium”) etc.

„Elemente de lingvistică structurală”, I. Coteanu, (Ed. Științifică, București, 1967), „Retorica generală”, J. Dubois și colab. (Ed. Univers, București, 1974), „Essais de stylistique. Problèmes et méthodes”, P. Guiraud (Klincksieck, Paris, 1969), „Étude sur la métaphore”, H. Konrad (Éditions Lavigne, Paris, 1939), „Sémantique de la métaphore et de la métonymie”, M. Le Guern (Larousse, Paris) etc. Asupra acestor structuri ale metaforei ne vom opri într-un articol viitor.

În demersul nostru asupra mecanismului pe care îl implică metafora (ca transfer sau principiu analogic - similitudine, comparație, asemănare), avem în vedere „Poetica” lui Aristotel, tezele lui Du Marsais („Despre tropi”), Pierre Fontanier („Les Figures du discours”), Grupului 4: Jacques Dubois, Francis Edeline, Jean-Marie Klinkenberg, Philippe Minguet, François Pire, Hadelin Trinon - reprezentanți ai Centrului de Studii de Poetică, Universitatea din Liège („Retorică generală”), Jean Burgos („Pentru o poetică a imaginarii”), Paul Ricoeur („Metafora vie”). Un loc aparte în expunerea noastră îl ocupă Lucian Blaga („Trilogia culturii”). Dintru început menim a sublinia multitudinea, varietatea și bogăția lucrărilor care au ca tematică problematica metaforei. Tudor Vianu remarcă - în „Problemele metaforei și alte studii de stilistică” - faptul că, dintre diferitele figuri ale vorbirii, „metafora este desigur aceea care a trezit în mai mare măsură interesul cercetătorilor. [...] Literatura în legătură cu problemele metaforei este foarte abundentă”. (T. Vianu, *op. cit.*, p. 10)

Nu vizăm prin această lucrare o monografie a problematicii metaforei, ci abia un aspect al acesteia: metafora aparține acelor figuri pe care Nietzsche le numește *constitutive ale esenței limbajului* (la rândul lui, Shelley afirmă despre limbaj că este metaforic în mod vital - întâlnim aici caracterul de metaforă simpatetică, al tuturor cuvintelor limbii); «la métaphore paraît bien se situer au coeur du langage, au coeur de l'homme, au coeur de l'être»³; erezie a limbii, metafora - fie ea dependentă de contextul retoricii, poeticii sau semanticii - identifică „maternitatea” însăși a limbii. Căci „limba maternă” se definește dintru început drept prezența în care gândirea coexistă cu formulele aducerii-aminte și închipuie expresia unică a unei credințe (închipuie/„dă chip”⁴), a unui cumul de veleități interioare. *Limba maternă este limba în pelerinaj către Dumnezeu*. (Știm de la Nae Ionescu - „Cursul de metafizică”, tipul pelerinului - care este co-substanțialitatea actului de pelerinaj.⁵) Nu suntem succesorii mnemonici ai unei limbi materne în deplinătatea sa (și datorită evoluției istorice a limbii), ci în suficiența sa - deci, prin aceasta, organizatorii ei. Într-o astfel de igienă a limbii (dată de organizare), metafora apare ca un gest „arbitrar” al gândului. În ce măsură ține această „arbitraritate” de substanța intimă a gândului despre lucruri? În ce măsură metafora, constitutivă a limbii, umple spațiul dintre lucruri (vom vedea că ea se originează - conform P. Ricoeur - într-o apropiere) și generează o nouă relevanță semantică pentru o entitate deja organizată conceptual în diverse registre sau contexte?

Reexaminând ideea de inovație semantică (ceea ce mai sus am exprimat prin „generează o nouă relevanță semantică”), Paul Ricoeur se apropie, în analiza sa asupra

³ Encyclopaedia Universalis, corpus 12, Éditeur à Paris, 1988, p. 111

⁴ A se vedea în acest sens și nota 26 (2).

⁵ Nae Ionescu, „Curs de metafizică”, Ed. Humanitas, București, 1995, p. 165-172: „Toată literatura pelerinajului are la bază o călătorie a sufletului sau a trupului; este imaginea fundamentală, analogia fundamentală a acestei simbolice călătorii, care pleacă întotdeauna de la om, de la starea lui reală, actuală, și trece dincolo de limitele acestei realități sensibile” (p. 171)

metaforei, de punctul de vedere hermeneutic. Acest orizont problematic e dominat de referința enunțului metaforic - în calitatea sa de instanță care poate să „redescrie” realitatea. Trecerea de la semantică la hermeneutică își află aici justificarea cea mai întemeiată în conexiunea, existență în orice discurs, dintre sens -care este organizarea lăuntrică, ceva „limitat” - și referință - care este puterea de a se referi la o realitate din afara limbajului, ceva „deschis”. Totodată, „Metafora vie” încearcă să legitimizeze fiecare punct de vedere asupra problematicii metaforei în interiorul limitelor disciplinei care îi corespunde (retorică, semantică, hermeneutică).

Prin urmare, discursul nostru nu are ca obiect fixarea metaforei în interiorul retoricii (adică, metafora în „limitele” retoricii), respectiv semanticii și hermeneuticii, probând deschiderea pe care aceste discipline o lasă constituirii figurii ca atare. Ea încearcă abia să răspundă întrebărilor formulate deja, cu privire la modul în care metafora „umple spațiul dintre lucruri”. Căci, o știm încă de la Ortega y Gasset, „ceea ce există între lucruri este conținutul conceptului”⁶. Care este *forma* în care metafora re-prezintă acest conținut?

Fritz Mauthner, în „Superstiția conceptelor iluzorii”, aduce un argument în plus acestor teze - deocamdată - pretențioase și interogative. El vede în cuvintele limbilor umane *semnele de aducere-aminte sau numele* pentru nenumărate experiențe umane („care fără aceste cuvinte ar fi fost prea multe și fără de nume”). În viziunea filosofului menționat, acel ceva care leagă semnele de aducere-aminte ale oamenilor⁷ într-o unitate sau într-o aparentă unitate⁸ este *transferul sau imitația ori împrumutul cuvintelor și al semnelor* între membrii unui popor. Iar istoria oamenilor a putut fi legată într-un tot doar prin transferul sau imitația sau împrumutul de valori de conținut și spirituale, cuprinse în „cuvântul gol dar unificator” de cultură. Totodată, transpunerea termenilor dintr-o „sferă” în alta poartă în sine semnul deschiderii și este consecința unei calități a fanteziei: mobilitatea. (I. Lotreanu)

Și dacă ar fi să completăm aici bibliografic ideea noastră asupra limbii materne, am spune precum Noica: doar în cuvintele limbii noastre ne este permis să uităm. „Numai în cuvintele limbii tale se întâmplă să-ți amintești de lucruri pe care nu le-ai învățat niciodată. Căci orice cuvânt este o uitare și în aproape oricare s-au îngropat înțelesuri de care nu mai știi. [...] Dar dacă în orice cuvânt există o parte de uitare, este totuși vorba de uitarea noastră și ea devine propria ne amintire. [...] acesta este actul de cultură”.⁹

Așadar, o lucrare despre metaforă este, încă dintru început, un demers asupra limbii și limbajului, asupra ficțiunii și realității, imaginii figurative și imaginarului; este, dacă nu o lucrare de filosofie, o expunere despre filosofie. Această din urmă ipoteză o afirmăm întrucât, după cum se cunoaște, „de fiecare dată când o retorică definește metafora, ea implică nu numai o filosofie, ci și o rețea conceptuală în care s-a constituit filosofia” (J. Derrida)¹⁰.

⁶ Și încă: „Ei bine, între lucruri există în primul rând limite”. (1973, op. cit., p. 94-96.

⁷ Luc Benoist, 1995, op. cit., p. 17-18: „Bogăția amintirilor și a experiențelor noastre ne ridică pe fiecare la funcția de poet creator al unei culturi trăite, hrănite cu senzațiile încercate și cu semnele acceptate, primite de la strămoși și transmise generațiilor viitoare”.

⁸ „Aparenta unitate” este argumentată prin faptul că în lumea realității există numai limbaje individuale și indivizii ajung ei înșiși la iluzia sentimentului de a fi un eu abia prin intermediul acestei enigmatice memorii, op. cit., Revista Secolul 20, 325-326-327 (1-2-3)/1988, p. 277.

⁹ Constantin Noica, 1987, op. cit., p. 7.

¹⁰ „Chaque fois qu'une rhétorique définit une métaphore, elle implique non seulement une philosophie, mais un réseau conceptuel dans lequel la philosophie s'est constituée” („La mythologie blanche”, Poétique, 5, 1971)

În prima parte a lucrării vom schița diacronic diversele valorificări terminologice ale termenului de „metaforă”, în contextul retoricii și poezicii totodată, definițiile de „dicționar” și cele impuse de multitudinea contextelor în care e tratată problematica metaforei. Un ajutor substanțial pentru o bună valorificare a contextelor l-a reprezentat cartea „Metafora vie” a lui Paul Ricoeur, abordată, după cum însuși autorul ne sugerează (prin expresia: „ordinea lecturii”), în urma „Eseurilor de hermeneutică”. Tot în acest capitol am încercat o descriere a celor doi termeni puși în joc încă din titlu: „limită” și „deschidere”, constituind în bază bibliografică onomastica, înțelegerea lor, valențele cu care operează în cadrul discursului nostru. De asemenea, am considerat necesară desfășurarea discursivă a elementelor ce țin de „locul” metaforei, de „locul ei cel mai intim” („a fi”; acest „este” metaforic semnifică în același timp și „este ca” și „nu este” - Paul Ricoeur); schițând raportul dintre imagine și metaforă, ne vom opri și asupra „locului” imaginii. Aici demersul nostru nu se vrea unul lingvistic sau filologic (demersuri pe care Vossler, bunăoară, identificând limbajul cu poezia, le suprapune terminologic¹¹), ci, în ultimă instanță, speculativ. Instaurând în prinosul ontologic al copulei existențiale numele organic al finitudinii, inaugurăm ceea ce G. Liiceanu ar numi „hotarul” („Ceva este în măsura în care are hotare”, *op. cit.*, p. 35). Dacă ar fi să completăm gândul nostru „Despre limită”, am mai spune că, în acest context, onomastica lui „este” e - întru prezență - sărbătoarea „hotarului”. Dincolo de un „este” metaforic, actul prezenței pune ipotecă trecutului și astfel conținutul acestuia „nu este” (acolo, în absență), nu „este ca” (astfel, ci există perpetuu („este”). Acest aspect modal al reținerii în prezență (acolo, unde; atunci, când, astfel, cum) îngăduie identitatea să-și delimiteze propriul hotar - în virtutea căruia identitatea, la rândul-i, este. Metafora este în măsura în care anexele gândului despre corpusul său poetic/imaginar aduc în prezență ceea ce „nu este” și „este ca” în lăuntrul hotarului, ceea ce coexistă în identitate dar nu aparține prezenței (de gând). Modalitatea de a fi în prezența hotarului este identitatea. Închis în prezență, dar deschis trecutului prin însuși actul de validare a propriei identități, **hotarul** („locul”) este, în același timp, filistin proprietar al trecutului și chiriaș al unui parcurs viitor. Astfel, „locul” metaforei ne este și metafora la ființă în acest loc privilegiat. Magii care pornesc în căutarea stelei intuiesc noua constelație spirituală pe care Mântuitorul o dăruie creațiilor lui printr-un act al prezenței (Iisus Hristos); pornind în căutarea „locului” nașterii Fiului lui Dumnezeu, ei subscriu, în fapt, înțelegerii propriei lor identități. Consonanță a limbii, metafora îngăduie semnificației să se regăsească în interiorul limbii, așa cum ființa divină îngăduie creaturii să se regăsească în interiorul lumii lui Dumnezeu. Am folosit aici intenționat expresia „îngăduie”, prin excelență heideggeriană: „a îngădui” înseamnă „a pune în libertate spațiul liber al deschisului și a rândui acest spațiu liber în configurația lui”.¹² (Astfel, ne apropiem de definiția pe care Paul Ricoeur o dă metaforei: proces retoric prin care discursul pune în libertate puterea pe care o au anumite ficțiuni de a redescrie realitatea. Definiția survine în urma înrudirii pe care Ricoeur o face, în plan euristic, între funcționarea metaforei în domeniul artelor și

¹¹ A se vedea în acest sens Eugenio Coseriu, „Introducere în lingvistică”, Ed. Echinoc, Cluj, 1995, p. 14-17. Conform distincției situate aici între lingvistică și filologie, prima studiază fapte de limbă (de limbaj), a doua ocupându-se mai cu seamă de fapte de istorie (socială și culturală/literară). Lingvistica idealistă este cea care confundă filologia cu lingvistica.

¹² M. Heidegger, „Originea operei de artă”, Ed. Univers, București, 1982, p. 59.

cea a modelelor în interiorul științelor - Max Black", această „înrudire” e, totodată, principalul argument al unei hermeneutici a metaforei).

Dacă metafora alterează tocmai identitatea dintre *cuvânt* și *lucru* - cum sugerează filosoful francez, altfel spus, dacă metafora vie redă viață consorțiului livresc al metaforei moarte (respectiv, ex-metaforei; datorită pierderii forței sale stilistice prin banalizarea expresiei înlocuitoare, mai e denumită și „cadavrul metaforei” - cf. H. Plett), interogația noastră cu privire la modul de „umplere” - figurativă - a spațiului dintre lucruri ni se pare îndreptățită. Și dacă „între lucruri există în primul rând limite”, metafora conturează întocmai hotarul în care aceste limite se deschid și lasă loc construcției enunțului metaforic. Aceste limite nu sunt și „limitete” metaforei, deschiderea lor însă originează linia de conținut începând de la care primează sensul figurativ.

Abia acum titlul lucrării se justifică și aparenta sa ambiguitate lasă loc construcției ca atare a discursului nostru privind metafora

Potrivit ideilor estetice ale lui Mallarme („Divagații”), important este, dat fiind raportul de analogie și formulele analogice (*aluzia*, de exemplu), să nu fie pulverizată „amintirea obiectului” de la care pornesc aluziile, asociațiile, echivalențele. Paul Claudel argumentează în același sens necesitatea rigorii vis-à-vis de semnificația imaginii: imaginea nu trebuie să fie aleasă la întâmplare (ea fiind totodată esențialul în poezie), ci în virtutea unei consonanțe intime și firești. Pornind de la atare considerații și având în vedere cele afirmate mai sus pe marginea textului lui Fritz Mauthner, în contextul problemei metaforei, deschidem capitolul II al lucrării, *Metafora și ordinea lucrurilor* (3.), cu un subcapitol intitulat *Amintirea și analogia* (3.1). Discursul asupra amintirii, departe de a fi o disertație laterală demersului nostru, revendică, în această lucrare, următoarele: 1. demonstrează apartenența cuvintelor la o memorie a gândului despre ceva; 2. dacă toate cuvintele unei limbi sunt „semne de aducere aminte” (Fritz Mauthner) și limba este, prin excelență, metaforică, o valorificare a termenului de „aducere-aminte” este inerentă unității de conținut a lucrării; 3. *amintirea, ca formă de protest a timpului în noi*, inoculează gândului singura speranță de a spune totul despre lucruri¹³. (Selecție din *Ontologia metaforei*)

¹³ În fapt, urmă cuvintele lui P. Valery (op. cit., p. 592): „Ceea ce este cu adevărat gândire, imagine, sentiment este întotdeauna, într-un fel, producere de lucruri absente. Memoria este substanța oricărei gândiri.”